

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

TOIMEKOND: J. AAVIK, M. J. EISEN, V. GRÜNTHAL,
A. JÜRGENSTEIN, M. KAMPMANN, A. KITZBERG,
J. LUIGA, W. REIMAN, J. TÖNISSON

TEGEV TOIMETAJA **J. W. WESKI** PE 10.

ÜKSTEISTKÜMNES AASTAKÄIK

1916

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1916

XI AASTAKÄIK

№ 9

Eesti deklinatsiooni jäutus.

Kirjutanud K. Leetberg.

2

Meie oleme oma jäutuse teinud tüvide järel, a priori, ette ära: kui tüved niisugused ehk niisugused on, siis piavad ka lõpud seda mööda olema. Siin on huvitav teada, et üks teine jäutaja lõppude järele jäütades, a posteriori, tagant järele, nendesamade liikide peale välja tuleb, mis meiegi saime. Ahrens teeb oma jäutuse lõppude järel, ja saab nõnda neli deklinatsiooni. Tema jäutus läheb meie omast ainult selle poolest lahku, et tema kahesilbistest ühe pisikese liigi sõnu ära lahutab ja iseliigiks teeb. Teised jäutajad pärast Ahrensit ei ole asja mitte selgemaks teinud. Wiedemann saab 8 deklinatsiooni, mis juba oma suure arvu pärast mitte ülevaatlikud olla ei või, rääkimata sellest, et tal ühist jäutuse põhja ei ole. Hermann saab koguni 10 deklinatsiooni, Einer 4. Ja kõige uuem keeleõpetus, Põllu oma, saab küll ainult kaks liiki, aga tema jäutus on siiski segasem kui kellelgi teisel. Jögewer saab õigete kolm liiki: ühe-, kahe- ja mitmesilbised, aga ta ei tee selget vahet ja segab ühe liigi teisega ära. Kui ta näituseks niisugused sõnad kui: kuulus, aasta, valge kahesilbisteks paneb, siis ei jää kahesilbiste ja kolmesilbiste vahele mingit vahet enam. Targu tehtud, ülevaatliku ja selge tüvide jäutuse annab Hurt oma ne-sõnade uurimises. Tema saab kahe-, ühe-, kolme- ja enamsilbised ja kontraheeritud tüvid. Kahju ainult, et see jäutus mitte deklinatsiooni tarvis ei ole tehtud, vaid ne-sõnade seletuseks. — Viimasel Eesti Kirjanduse Seltsi aastakoosolekul, kui deklinatsioonijäutusest kõne oli, võttis üks mulle tundmata kõneleja sõna ja seletas ka, et sõnu ainult kolm liiki on: ühe-, kahe- ja kolmesilbised.

Nüüd, kus jäutuse oleme kindlaks teinud, piame katsuma kõik sõnad ka tõeste oma jäutusesse ära mahu-

tada, piame näitama, et sõnad, mis esimese pilguga meie jäutusesse ei näi sündivat, seal ommeti kindla koha leiavad.

Vaatame kõige pealt neid sõnu, millest Ahrens oma neljanda iseliigi teeb. Need on niisugused sõnad kui meri, tuli, tuul, saar, tõrs j. n. e. Nende muutus näib ka tõeste hoopis iseäralik olevat.

see	meri	käsi	tuul	uus	tõrs
selle	mere	käe	tuule	uue	tõrre
seda	merd	kätt	tuult	uut	tõrt
sinna	merde	kätte	tuulde	uude	tõrde
nende	merede	käte	tuulte	uute	tõrte
neid	meresid	käsi	tuuli	uusi	tõrsi.

Esimese pilguga vaadates näib nende sõnade muutus hoopis isemeelne olevat ja ilma kõige korrata: see uus, paas, kaas, mees, neli sõna kõik nagu üks ja üks, aga teises tarvitusekorras juba ei ole enam sarnadust sugugi: selle uue, pae, kaane, mehe. Nõnda näib. Aga tõepoolest on nende sõnade iseäraldus hoopis vähene, ainult seda-korras ja nende-korras, mõnes üksikus sõnas ka veel ühe-arvu sinna-korras. Kõik muu on korrapäraline, nõnda nagu teistesgi kahesilbistes tüvides.

See on üks kindlaste piiratud pisikene liik sõnu, kõik kokku sõna kuuskümmend. Need on niisugused kahesilbised tüvid, mis e-ga lõpevad ja kus selle e-hääle ees niisugune konsonant on, mis ennast kergeste d-häälega ühendab: l, r, n (m), s ja d. Nende sõnade iseäraldus on ainult see, et nad lõpu d ees tävivokaali e ära kautavad (sest e on kerge kaduma), nõnda et tävikonsonant ja lõpu d ühte tulevad. Nõnda saab seda mereda'st — merda — merd, tuuleda'st — tuult, tuuleden: kujust — tuulte. Tähele panna on, et kerged ja rasked tüvid neis kordades vahet teevad: seda merd, tuld, und d-ga, aga rasked t-ga: seda saart, tuult, soont. Niisama ka merede, tulede, aga saarte, tuulte j. n. e. Muidu on veel tähele panna:

1. Tüvi lõpuvokaal saab see-korras i-ks siin nõnda kui teisteski kahesilbistes tüvides: tuli, meri, uni, nõnda kui jõgi, suvi j. t. Rasketes tüvides on see i-ks saanud e muidugi ära kadunud: hiir, keel, joon, nool, nagu sõrm, sarv. Imelik, et i mõjul sündinud konsonandi libedus (peenendus) mitte kõigis sõnades ühetasaselt ei valitse: nool' (libeda l-ga), aga hool (karedaga).

2. i ees on d s-ks saanud. Ka see seadus on üldine ja mitte ainult siin maksev. Aga siin on iseäranis

tähtis seda säädust tunda, sest tema abil saame sõnade õiged tüvid kätte, ja siis näeme, et see, mis neis sõnades äramõistmata segane näis olevat, selgeks ja korrapäraseks saab. Nõnda saame vesi-sõnast tüvi vede, käsi — käde, uus — uude, paas — paade, tõrs — tõrde, üks — ühde — ühte j. n. e. Neist tüvidest saame nüüd d kadumisega ja sarnanemisega korrapärasel selle-korrad: vede — vee (nagu: rida — ria), tõrde — tõrre (nagu: korda — korra) uude — uue (nagu: luua) j. n. e. Mis siin kadunud ja muutunud, on d, mitte s, nagu pealiskaudselt vaadates võiks arvata ja nagu seda ka mõned keeleõpetused valeste õpetavad; s ei kau niisugusel sõnakorral mitte ära, nagu seda Tartu keele: kuus — kuuse — kuust, ehk ka mees — mehe — meest näitab.

Pae-kujus on pikk aa e ees lühikeseks saanud, nagu seda muidu ka teiste pikkade vokaalidega sünnib: saag — sae, pood — poe, sooja — soe, raag — rau j. n. e. Ainult uu ja ii jäävad ka teise vokaali ees ikka pikaks, sellepärast: uue, hiie.

Kaas-sõna saamatüvi on: kande; sellest on see-korras õigete saanud kansi — kaasi (Soome keeles kansi; seesama vahe ka teistes sõnades Soome ja Eesti keele vahel: Soome mansikka — Eesti maasikas, S. pensas — E. põesas j. t.). Pikk aa on ootamist vastu kõiki kordadesse tunginud; oodata oli: selle kante, seda kant, need kanned j. n. e.

Sinna-kord on d-tüvidest vanapäraselt õigete sünnitatud: sinna kätte, uude, tõrde, nagu sinna kotta, lauda, mõrda. Neist d-tüvide sinna-korra kujudest on d-d kui sinna-korra lõppu ka teistes sõnades tarvitama hakatud, kus teda vanapäraselt mitte ei ole: merde, tulde, lunde, tuulde; peaaesjalikult neis sõnades, teistes veel mitte.

Neid-korras saab d i ees jällegi s-ks: neid uusi, tõrsi, kaasi j. n. e. Muidu on see kord korrapärane: tuuli, nagu: sõrmi.

Kõige peale tagasi vaadates leiame, et see Ahrens'i iseliik kahesilbiste põhjusemündist (kala, jalg) ainult kahes tarvitusekorras lahku läheb, muidu aga tervelt kahesilbiste iseloomu kannab, mis iseäranis ka ühesarnases sisemises tugevuseastme muutuses nähtavale tuleb. Sellepärast on õigem neid sõnu mitte ülekõige iseliigiks panna kõigi sõnade vastu, vaid ainult kahesilbiste iseliigiks.

Sõnu, mis siia liiki kuuluvad, on vähe, aga nad on kõik palju tarvitatud ja väga tuntud sõnad. Nad on kõik vanast päritud ja neid ei tule enam juure, sest et need sää-

dused, mis selle liigi on ära eraldanud, nüüd enam keeles ei maksa, s. o. e i:ks muutmise ja d s:ks muutmise säädus.

Paneme tähtsamad sõnad kõik üles :

1. **Kerged** : meri, veri, uni, tuli, lumi, mõni ;
d : ga : käsi, mesi, kesi, vesi, lüsi, süsi, susi ;
s : ga : kusi.
2. **Rasked** : r : hiir, kaar, koor, kiir, noor, saar, suur, säär, veer, äär ;
l : keel, hool, huul, hää, meel, nool, pool, tuul ;
n : joon, niin, seen, soon ;
m : leem ;
d : uus, hiis, õis, niis, viis, kuus, põis, kõis, reis, täis ;
nd : kaas, küüs, (laas, lääs) ;
rd : õrs, kõrs, vars, tõrs, pars ;
hd : üks, kaks ;
s : mees ; kuus (Tartu keeles) ;
ks : uks ; juus ;
ps : laps.

On sõnu, mis oma tüvikuju poolest sija piaksid kuuluma, aga siiski kahesilbiste põhjusemüüdi järel käivad. Need on kas alles uuemal ajal keelde tulnud ehk neil on muid põhjusi. Öde — öe — öde, mitte: ösi — öe — ött. Vist uuema aja sõna. — See hani, selle hane, seda hane, mitte seda hand (nagu: seda und). Selle sõna esialgne kuju ei ole mitte hani, vaid hanhi, nagu Soome keeles praegu veel. — Nimi — nime — seda nime, aga: lumi — lume — seda lund. — Neem — neeme — seda neeme, aga leem — leeme — seda leent. — Leht — lehe — lehte; täht — tähe — tähte, tüvid: lehde ja tähde, aga tüvidest: ühde ja kahde on üks ja kaks saanud: üks — ühe — üht (ja ka ühte), kaks — kahe — kaht (ja ka kahte). Seda seletatakse sellega, et leht- ja täht-sõnas h ei ole mitte algupärane h, vaid on vanemast s - st saanud, ja s järelt d ei muutu mitte ka s - ks, kuna üks- ja kaks-sõna h vanemast k - st seletatakse saanud olevat. (Vaata Setälä Äännehistoria lk. 130.)

Iseliigi mõju põhjusemüüdi sõnade peale.

Üks osa kahesilbisid raskeid a - sõnu sünnitab nende korda lühikesel kujul iseliigi sõnade moodi: nende heinte, seinte, õunte, koerte, kaerte, kaelte, naelte, paelte, aiste;

ka veel: sakste, okste, vitste. Viimased sõnad lähevad selle poolest lahku, et nende raske tüvi tugevas (III) astmes on, kuna iseliigi sõnad ikka teises on: uste, laste, juuste.¹⁾ Vahekonsonandid, nagu näha, on siin need-samad, mis iseliigisgi: l, n, r, s, ks, ts. Aga neid lühemaid kujusid sünnitavad ainult a-tüved, i- ja u-tüved mitte: laulude, laenude, siilide, mitte ka: laulte j. n. e.

ne - sõnad ja us - sõnad.

Iseliigi sõnad on, nagu nägime, pisikene, piiratud liik sõnu ja see liik ise ei kasva. Aga ta on põhjuskujuks saanud kahele teisele suurele liigile: ne-sõnadele ja us-sõnadele.

Ne-sõnad ja us-sõnad on kummadgi kahesugused: kahesilbised ja kolmesilbised. Kolmesilbised käivad kolmesilbiste põhjusemüüdi järel: hobune, nagu nädal, ainult selle vahega, et kergeste kaduv e s ja t vahelt ära kaub: hobust, hobuste.

Kahesilbised ne - sõnad käivad iseliigi sõnade järel, see - kord muidugi maha arvatud. Ja nõnda käivad ka kõik enam kui kahesilbised ne - sõnad, kus ne - silp ilma rõhuta on: lane-, line-, kene - sõnad:

see	tuul	naine	inimene	lätlane
selle	tuule	naise	inimese	lätlase
seda	tuult	naist	inimest	lätlast
sinna	tuulde	(naisesse)	(inimesesse)	(lätlasesse)
neid	tuuli	naisi	inimesi	lätlasi.

Nagu näha, täieste just nagu iseliigi rasked, ainult et sinna-korras de-lõppu ühelgi sõnal ei ole. Ja nad on ka saamise poolest õiged rasked tüved, esialgselt pika vokaaliga: inimeine, lätlane.

us - sõnad :

see	tuul	kogudus	õigus	pettus	matus
selle	tuule	koguduse	õiguse	pettuse	matukse
seda	tuult	kogudust	õigust	pettust	matust
sinna	tuulde	kogudusse	õigusesse	pettusesse	matuksesse
nende	tuulte	koguduste	õiguste	pettuste	matuste
neid	tuuli	kogudusi	õigusi	pettusi	matuksid.

Võrdluseks panime kahesilbiste kõrva ka kolmesilbise us-sõna: matus.

1) Pian kohaseks mitte üksikute hääle kõvadusejärgkudest rääkida, vaid raske tüvi ehk silbi tugevast ja nõrgast astmest. Sest ainult silpi silbi vastu mõõtes tuleb see vahe loomulikult nähtavale; üksikuid hääli mõeta on kunstlik.

Sõnad, mis kahesilbiste ja kolmesilbiste vahe peale jäävad.

-lik, -mik, -tik ja teised ik-sõnad, kus ik rõhuga on. ik-sõnu on kolm järku: ühed on püüaegu selged kahesilbised (kui silp ik kolmandaks silbiks, rõhuga), teised on selget münti kolmesilbised (kui ik-silp ilma rõhuta), kolmandad jäävad kahe- ja kolmesilbiste vahe peale (kui ik teises silbis, aga rõhuga).

see	vabadik (3)	mõistlik (3)	hommik
selle	vabadiku	mõistliku	hommiku
seda	vabadikku	mõistlikku (2)	hommikut
sinna	vabadikusse	mõistlikku (2)	hommikusse
nende	vabadikkude	mõistlikute (3)	hommikute
		mõistlikkude (2)	
neid	vabadikke	mõistlikke (2)	hommikuid
	vabadikkusid	mõistlikuid (3).	

Sõna mõistlik on saamise poolest lühendatud neljasilbiline: mõistlikku, ja käib sellepärast kahesilbiste liiki, aga tegelikult oma praeguse kuju poolest kolmesilbiline. Sellepärast siis ka muutuses see kokkuleppimine ühele ja teisele poole, kusjuures ka rõhk lik-silbi pealt ära kargab: mõistlikúte, mõistlikúid.

Tugeva-astmised sõnad.

Meie panime ülemal Jõgewerile viaks, et ta aasta-sõna kahesilbiste hulka asetab. Meie nõudmine seal ehk oli lugijale ka võerastav, sest et see tüvi ju ühesgi tarvitusekorras enam kui kaks silpi välja ei anna. See on küll õige nõnda, aga asjal piab siiski veel oma konks olema. Sest kui sõna kahesilbiline on, miks ta siis ennast ka ei muuda nagu kahesilbised, vaid just täpisealt nõnda kui kolmesilbiline „nadal“?

Laseme omale teisi sõnu selle võerastava loo ära seletada. Meil on üks liik omadussõnu da-lõpuga, muidu kõik selged kolmesilbised tüvid, ainult selle iseäraldusega, et nad oma da-lõpu see-korras ära kautavad: pime (tüvi: pimedada), jäme, hele, sõre ja palju teisi, Hermannini grammatikas 50 tükki üles luetud, ja imelikul viisil kõik kerged tüvid, kuna muidu igas liigis ikka kerged ja raskeid kõrvuti on. Kas siin selle suure hulga kergete peale mitte ühtgi rasket ei ole? On muidugi, aga nad ei ole kohe ära tunda, sest nad on oma tunnisnärgi kautanud. Need on niisugused omadussõnad kui: valge, kõrge, raske j. n. e., imelikul viisil kõik ge-lõpuga (mis s ja h järel ke kirjutatakse). Nemad on oma d kõigis tarvituse-korda-

des ära kautanud ja ühtetunud vokaalid e-a on e-e:ks ja pärast üheks vokaaliks e-ks saanud: valgeda — valgea — valgee — valge. Veel hilisel ajal on neid lõpuvokaalisid lahus räägitud, sest rahvalaulus loetakse teine vokaal veel kaheks: Kees kiige kõrgeelle, kõrgeelle, kaugele; valgeed; sirgeed j. n. e. Need on siis saamise poolest kolmesilbised tüvid ja sellepärast ka on nende muutmine täpipealt nõnda, kui kolmesilbiste mündisõnal: nädal:

see	nädal	pime	valge	(enne valgeda)
selle	nädala	pimeda	valge	(valgeda)
seua	nädalat	pimedat	valget	(valgedat)
nende	nädalate	pimedate	valgete	(valgedate)
neid	nädalaid	pimedaid	valgeid	(valgedaid).

„Valge“ on siis sedasama liiki sõna kui „pime“ ja ei pea neid sellepärast üksteisest mitte lahutama. Tunnistuseks, et tema teine vokaal enne pikk olnud, on see, et ta oma raske tüvi ikka tugevas astmes piab. Niisugune tugeva-astmeline sõna on ka „aasta“, muutub ka just nagu valge ja on tema esialgseks tüviks pidada kolmesilbiline aastaa, mis ka rahvalaulus veel ette tuleb: aastaalla kolmandalla.

Nüüd tuleme selle liigi juure, millest Hurt ühe-, kahe- ja kolmesilbiste kõrva veel neljanda iseseisva liigi teeb, mis tema

kontraheeritud ehk kokkuvõetud tüvedeks

nimetab, sellepärast et nad teise ja kolmanda silbi vokaalid üheks kokku võtavad, nõnda kui seda valge-sõnas nägime. Neid on kaht sugu: e-sõnad nagu ime, mõte, murre ja teiseks s-sõnad kaduva s-ga nagu saabas, taevas, kallid j. t. e-sõnu on kergeid ja raskeid, s-sõnad on kõik rasked: 1)

see	ime	murre	saabas	jalg
selle	ime	murde	saapa	jala
seda	imet	murret	saabast	jalga
need	imed	murded	saapad	jalad
nende	imede (2)	murrete	saabaste	jalgade
neid	imesid (2)	murdeid	saapaid	jalgu

Meie panime kontraheerivatele kahesilbiste mündisõna kõrva, et näidata, et need kaks liiki sisemise muutuse

1) Kontraheerivate as-sõnade kohaseks kergeks tüviks tuleb sõna paras arvata: paras — paraja, nagu sinna külaje (rahvalaulus), vanemast: küllase.

poolest just vastupidised on: kus ühed tugevas astmes on, seal on teised nõrgas ja ümberpööratud; ainult neid-korras on mõlemad tugevas astmes. — Kergete e-sõnade mitme-arvu kujud imede, imesid ei ole mitte liigipärased, vaid on kahesilbiste kergete eeskujust võetud (kalade j. n. e.). Kergetüvine vahe-sõna ütleb muidu korrapärast nende va-hede, aga ütlemises „vahete vahel“ t-ga, nagu rasked tüvid. See tuleb sellest, et see sõna esialgult raske tüviga on, Soome keeles vaihe.

Kuda neid sõnu seletada? Neid on nõnda seletatud, et need on kahesilbised kinnised tüvid, see on, niisugused tüvid, mis konsonandiga lõpevad, kuna muidu meil Eesti keeles teised tüvid kõik lahtised on, s. o. vokaaliga lõpevad. Et muutelõppusid otsa võtta, piavad need sõnad oma lõpukonsonandi ja muutelõpu vahele veel ühe vokaali võtma, et ühtesündimata konsonandid mitte kokku ei pörkaks. Selleks vokaaliks võetakse seesama vokaal, mis lõpukonsonandi ees on. Ainult d-lõpud asuvad otsekohe tüvi otsa (peale need-korra). Nõnda saab siis tüvist: saapas see - korras säädust mööda nõrgaastmene: saabas; selle - korras saapas - a - n — saapahan — saapan — saapa; neid - korras: saapas - i - da — saapahida — saapaida — saapaid j. n. e., kõik korrapärased kujud, just nõnda kuda oodata on.

E-sõnadel piab nende lõpu e järel veel midagi olema otsas olnud, mis seda e-d kaitses ära kadumast, sest muidu on lahtine vokaal niisugusel sõnakohal ikka ära kadunud (luud, sild) ehk, kergetes tüvides, i-ks saanud. Siin seletatakse selleks e-sõnade lõpukonsonandiks üks esialgsest k-st ehk s-st saanud iseäralik kurguhääl, mis praeguses Tallinna keeles jäljetumaks kadunud, aga Võru keeles ja teistes keele sugulastes veel enam ehk vähem selgeste alal on seisnud. Nõnda on siis saanud esialgsest murdek-tüvist murre' — murre ja teised tarvitusekorrad nõnda kui s-tüvidestgi: selle murde'en — murde — seda murde'da — murrettä — murret, need murde'ed — murded, nende murde'ten — murreten j. n. e. Rahvalaul räägib neis sõnades teist silpi veel kaheks: taevaassa, rahvaalle, eineeta, paisteella j. n. e.

Kuhu liiki need sõnad arvata? Kui nõrgaastmesed korrad maha arvata, siis on kõik tarvitusekorrad nagu valge-sõnal, s. o. korrapärased kolmesilbised. Sellepärast oleks ehk kõige kohasem neile paik kolmesilbiste kõrva anda. Aga nende iseviisi piame hästi meeles pidama. Neid kolmesilbiste juure arvata on seda enam põhjust, et

nad ühe osa vanapäraselt õigeid kolmesilbisid oma ise-
viisisse on kaasa kiskunud.

Kontraheerivate mõju kolmesilbiste peale.

Meie võtsime ülemal kolmesilbiste raskete mündi-
sõnaks „vaagen“. Aga vaagen - münti sõnade kõrvas on
teisi, mis nendega tüvikuju poolest küll ühed on, aga
muutuses siiski imelikul kombel lahku lähevad.

see	vaagen	tünder	kannel	küünal
selle	vaagna	tündri	kandle	küünla
seda	vaagnat	tündrit	kannelt	küünalt
need	vaagnad	tündrid	kandleid	küünlad
nende	vaagnate	tündrite	kannelde	küünalde
neid	vaagnaid	tündrid	kandleid	küünlaid

Esimesed sõnad on kõigis kordades, nagu oodata on,
tugevas astmes, kuna viimased kolmes tarvitusekorras võe-
rastaval viisil nõrgale astmele on langenud. Et need just
needsamad korrad on, mis kontraheerivatele ka nõrga-ast-
mesed on, siis arvame seda kontraheerivate mõjuks.

Kolmesilbised me - sõnad.

	kerge :	raske :
see	ase	aste
selle	aseme	astme
seda	aset	astet
nende	asemete	astmete
neid	asemeid	astmeid

Nagu näha, selged kolmesilbised, ainult selle iseäral-
dusega, et nad see-korras me - lõpu ära jätavad ja seda-
korras ka kerged tüvid oma lõpu e d ees ära kautavad
ja siis ka veel d ees n-ks saanud m : asemet — asent —
aset. Südant-kujus on m-st saanud n veel alale jäänud.
Niisama ka rasketes : astemet — astent — astet.

Veel paar lühikest tähendust.

Niisugustes sõnades kui kuningas ei kuulu lõpu s
mitte sõna tüvisse, vaid on ainult see-korras kontraheeri-
vate as - sõnade eeskujul otsa võetud. See ei keela neid
siis mitte õiged kolmesilbised olemast.

Neljasilbised ja-sõnad, nagu : õpetaja, käivad kolme-
silbiste eeskuju järel, sest et teised ja - sõnad enamiste
kõik kolmesilbised on.

Niisama ka neljasilbised kesksõnad, nagu : armastav,
kohisev.

Niisama ka neljasilbised komparatiivid. Aga nendes on seda-korras ka kahesilbiste kujud võimalikud: tugevamba, tugevambi.

Meie oleme nüüd kõik sõnad oma jäutusesse ära mahutanud ja näeme, et nad pikkuse järel ilusaste ära sünnivad igitüks oma koha peale. Raskust oli ainult mõne sõnaliigi juures, kus tarvis oli vanema keele peale tagasi minna, et sõnade iseäraldusest aru saada, ja leid-sime ikka, et ka pealtnäha hoopis iseviisised sõnad ikkagi kõik üleüldise sääduse järel käivad.

Aga üks liik sõnu jääb siiski veel üle, mis ennast kudagi meie üleüldise säädusega ei lase seletada, mis omas muutuses nagu väljaspool rõhusäädust seisab. Need on

kargetüvised sõnad

ilma sisemise muutuseta.

Meie muudame korrapäraselt: see isa, selle isa, seda isa j. n. e. Aga iseäralistel kordadel ütleme ka: seda isad. „Sina piad isa ja ema austama,“ aga lapse käest küsitakse: „Kas isad ei ole kodu?“ „Kas sa isad nägid?“ „Miks sa onud ei tereta?“ Vahe on siin tähenduses see, et see isa ja onu, kellest „isad“, „onud“ öeldakse, mitte seda ei tähenda, kes oma sugulusekraadi järel isa ehk onu on, vaid seda, keda „isa“, „onu“ hüütakse. Meie ütleme: seda oja, aga kui kellelgi Oja nimi on, siis ütleme: seda Ojad, seda Arud, Murud j. n. e.

see	isa	härra	Maie	Mäe
selle	isa	härra	Maie	Mäe
seda	isad	härrad	Maied	Mäed
need	isad	härrad	Maied	Mäed
nende	isade	härrade	Maiede	Mäede
neid	isasid	härrasid	Maiesid	Mäesid

Siia kuuluvaid sõnu on kergeid ja raskeid. Nad on kõik kahesilbised, aga nende muutmine läheb teiste kahesilbiste omast järgmiselt lahku:

1. Nad on seest muutmata, ilma astmevaheta.
2. See-korras ei kauta ka rasked oma lõpuvokaali: härra, aga: jalg.
3. Seda-korras on ikka lõpp d.
4. Nende-korras on ikka lõpp de (mis kahesilbistel mitte liigipärane ei ole).
5. Neid-korras on ikka lõpp sid (mis kahesilbistel mitte liigipärane ei ole).

Tähenduse poolest on need sõnad kolme seltsi:

1. Austamise- ja meelitusenimed: „isa“, „onu“, poja, taadi, neiu, preili, daame, papa, Anne, Kaalu, kiisu. Kõik kergetüvised ristinimed: Jüri, Mari, Anu j. n. e. Imelik, et rasketüvistest ainult mõned: Aadu, Kustu, Tiiu, Leenu, kuna teised korrapärased kahesilbised on: Jaan, Jaak, Ants, Ann, Mai.

2. Kohanimed: Kalda, Peetri, Külaotsa j. n. e.

3. Võersilt võetud uued sõnad, mis veel ei ole jõudnud ennast keele kohaselt ära asendada. Neid on ka pikemaid kui kahesilbisid, sagedaste veel ara rõhuga: gruppe, politika, Amerika, Ameerika, Ameriika.

Saamise poolest on need sõnad kahesilbiste kergeastmestest kordadest alguse saanud. Mäe on mäe pere. Kui laps on harjunud ütlema: tahan taadile, taadil on, lähen taadiga, siis ta ütleb selle järel ka: taadi tuleb, ja vanadki astuvad alla lapsekeele järjele ja ütlevad ka: see taadi, seda taadid, nende taadide, kõige selle õrnuse ja aukartusega, mis lapse meel selle sõnale sisse paneb. Ja siit edasi: kui tahavad kellegi vastu iseäranis mahedad olla, siis nimetavad neid ka lastekeele viisil: Maie, härra (mitte: härr), preili. Aga juut-sõnast, mis ka nagu taadigi nõrgaastmelistest kujudest alguse on saanud (Saksa keele pehme d-se Jude järel) on korrapärase kahesilbise tehtud: see juut, seda juuti j. n. e., sest et siin aukartust ja meelitust ei olnud.

Meie võiksime seda sõnade liiki lastekeele liigiks nimetada; siis oleks nimetusega juba ära tähendatud, et need sõnad päris õigest vana inimeste keele sõnadest lahus tulevad hoida.

Seega oleksime oma jäutusega lõpule jõudnud.

(Lõpp.)

Maa-alused teed.

M. J. Eisen.

2

Võrumaa.

Kõige vähem maa-aluseid teesid tunneb rahvas Võrumaal. Vastseliina ega muil vanul lossidel ei teata neid olevat. Hargla kihelkond päästab ometi muude kihelkondade au maa-aluste teede poolest. Mõniste Vaidva jõe silla äärest ühe suure tamme õõnsusest läheb salatee

Valga maakonda Koivalinna (Adseli) lossi, räägib rahvasuu. Teine niisamasugune käik algas rahva teadmise järele Mõniste Korisööda mõisa lähedalt ja viis ka Koivalinna välja. Korra hakanud jahikoer jänest taga ajama. Jänes jooksnud maa-alusele teele. Koer ajanud ta Koivalinna välja. — Mõlemad teed langevad vist luulealale.

Pärnumaa.

Maa-aluste teede rohkuse poolest ei tohi Pärnumaa hoobelda. Rahva teadmise järele pääseb Van a - Pärnust maa-alust teed mööda Audru mõisa. Selle tee jäljed puuduvad meie päivil täiesti.

Kõige kuulsam maa-alune tee Pärnumaal on Tori põrgust algav tee. Rahvajutu järele kaevanud härjapõlvlased Tori põrgu ja sealt tee koguni kuni Riia ligidale välja. Ülepea peab rahvas neid suurteks salateede sepi-sejateks. Meie maalt lahkudes müürinud nad ometi Tori põrgu ja maa-aluse tee jõe poolt kinni, teele kolm raudust ette pannes (Teised Kodused jutud, lk. 62). Teiste teadete järele viib Tori põrgu maa-alune tee Tä n a s s i l m a välja. Korra pandud hanele kell kaela, saadetud Tori maa-alusele teele. Ennæe, hani tulnud Tä n a s s i l m a välja. Ülepea jääb aga küsitavaks, kas Torist tõesti maa-alust teed leidub. Jõe kalda kõvas liivakivis on küll koobas, õieti suur ja avar. Taga seinas lõpeb koobas auguga, kust inimene käpakil natuke maad võib edasi minna. Selle augu või tee lõpuni puudub roomajatel julgus tungida. Rahvajutu järele algab pea teine koobas, kust tee jälle edasi läheb, siis kolmas ja nii edasi. Koobast ennast tuleb kui mitte kivi-aja inimeste tööks arvata, nagu Jung valmis oletama (Muinasaja teadus II, lhk. 67—68), siis ometi muistse aja varjupaigaks ja pelgu-urkaks sõdade puhul.

Saaremaa.

Saartel tuntakse ainult Sa a r e m a a l maa-aluseid teesid; Hiiumaal, Muhumaal ja vähematel saartel on kohalikud tunnelid tundmata.

Saaremaal seisab esimeses reas muidugi K u r e s a a r. Lossist öeldakse maa-alune tee välja minevat, mere alt läbi A b r u k a saarele. Teised arvavad üsna õieti, et muistised saarlased niisuguse kaelamurdva tunneliga ikka ei võinud valmis saada, kõige nende osavuse peale vaatamata, ja lasevad sellepärast maa-aluse tee ainult K a a r m a kloostriini minna — kas munga- või nunnakloostriini, jääb ligemalt määramata.

Kaarma oli muiste kaks kloostrit, üks munga-, teine nunnaklooster, teineteisest 3 versta kaugel. Neid ühendas rahva arvamise järele muidugi maa-alune tee (Inland 1847, nr. 15). Mungad pidid igal ajal ju nunnakloostrisse pääsma ja nunnad, ümberpöörduvalt, mungakloostrisse. Kaarma kirikumõisa juurest leitakse küll suuri maa-aluseid keldrid, aga Kuresaare linna ega kloostri varemete kohale viivat teed otsitakse asjata.

Kihelkonnaski oli vanasti niisama munga- ja nunnaklooster, esimene kiriku juures, teine aga Loonas, umbes pool penikoormat esimesest eemal. Loona mõisa juures on praegu alles kloostri paksud müürid näha; kloostri kabel täidab veel jääkeldri kohuseid. Kihelkonnaski seisid mõlemad kloostrid rahvajutu põhjal maa all teineteisega ühenduses. Tõtt niipalju, et siingi maa-aluseid ruumiseid, osalt umbe vajunud, endiste kloostrite varemete juures leida (Körber, Oesel einst und jetzt, lhk. 59).

Põide lossi juurest teab rahvasuu ühe maa-aluse tee Väikse väina ääre välja viivat, teise aga Tornimäele ja Maasi linna. — Põidest on maa-aluseid keldrisarnaseid ruumiseid leitud, aga maa-aluseid teesid pole tänini kätte saadud.

*

Leitakse veel teine tõug tunnelid, mida ometi õieti maa-alusteks teedeks ei tohi nimetada, vaid ennem koobasteks, urgasteks. Kuna maa-alused teed elanikkudele sõjal ajal häda puhul senisest asukohast ja vaenlaste kүүsist väljapääsmise võimalust pidid pakkuma, täitsid koopad, urkad, urgasteed hoopis teist ülesannet: varjasid, peitsid elanikka röövivate, tapvate vaenlaste eest. Viimseid maa sisse kaevatud õõnsusi nimetatakse sellepärast ka pelgupaikadeks, varjupaikadeks. Mõnikord muutub vahetegemine maa-aluse tee ja pelgupaiga vahel raskeks; ülesanne on ütelda, kumba otstarvet mõni maa-alune koht täitis; mõnel puhul ehk mõlemaid. Enamasti võib ometi pelgupaikade iseloomu ära määrata, kui ka rahvas neid siin ja seal maa-alusteks teedeks nimetagu.

Kuna losside ja linnade maa-alused teed alles peale kulturatoojate ilmumist tekkisid, peame pelgupaiku palju vanemaks arvama. Neid tarvitasid esivanemad tingimata ammu enne ristiusu aega. Sellega ei taha ma ütelda, nagu ei oleks ristiusu ajal rahvas sõdade puhul neisse enam põgenenud. Vist otsisid esivanemad pelgukoobastest

ja urgastest seni abi, kui sõjad meie maal kestsid, nii siis Põhja sõjani. Igal pool ei võinud esivanemad enestele häid koopaid muretseda; puudusid mäed ja künkad. Niisugusel puhul kaevati metsa kuhugi auk ja kaeti pealt kinni. Ehk mindi kuhugi väiksele saarele ja valmistati seal maa sisse kartulikoopa moodi varjupaik. Niisuguste hulka kuuluvad vist Manija saare munga-augud ja mitmest kohast mujalt leitud kaevatud augud, mille tähendus meie päevil ammu ununud. Sõja ajal pidid niisugused urkad ja koopad elanikka varjama, et vaenlane neid üles ei leiaks. Veel vähem kui mägedesse valmistatud koopad alati põgenejaid suutsid vaenlaste silma eest varjata, jaksasid seda lihtsalt maa sisse kui ka kõrvalisesse kohta kaevatud augud. Nagu ajaloolised allikadki tunnistavad, leidsid vaenlased mitmel puhul niisugused pelgupaigad üles. Aga seda sündis veel palju sagedamini kui ajakirjad seda nimetavad. Kes hakkas seda kirja panema, kui kuskilt maa-alune urgas leiti ja sealt varju otsijad leidmise puhul tapeti. Niihästi koopad kui urkad ja augud pakkusid siis põgenejatele sõja ajal ainult relatiivist varjupaika.

Ju Läti Hindrek teab vanade eestlaste pelgupaikadest, maa-alustest koobastest jutustada. Ta kirjutab (XXIII, 10): „Liivlaste saak oli ütlemata suur. Nad asusid harjakate maa-aluste koobaste suhu, kus need olid harjunud pelgupaika otsima, tegid sinna tuld ja suitsu, suitsetasid ööd kui päevad ühtelugu ja lämmatasid nad kõik ära, nii mehed kui naised. Kui nad ühed suremas, teised poolsurnult, kolmandad surnult koobastest välja kiskunud, tapsid nad neid, viisid teised vangi ja viisid ära kõik nende vara, raha ja riided hulgakaupa saagiks. Ära läkastatud oli meeste- ja naisterahvaid kõigist koobastest umbes tuhat hinge!“

Kahjuks ei nimeta Läti Hindrek koha nime, kus koobastes 1000 hinge ära lämmatati. Oletada tuleb, et see K u i m e t s a s sündinud. Seal leidub kuusemetsast kaljuse maa seest hulk madalamaid ja sügavamaid koopaid, millest mõned õige kaugele maa alla ulatavad. Rahvajutu järele ulatada mõni paar versta edasi, ilma et otsa leiaks. Kevadisel ajal täituvad need koopad veega. Hiiemägedes on müürid ja märke kaevatud teesid E. Pertmannilt saadud teadete järele praegu alles näha. Kõiki niisuguseid koopaid ja maa sisse kaevatud urkaid tarvitas rahvas vanal ajal sõja puhul pelgupaigaks. Kuid igal juhtumisel ei annud need pelgupaigad õiget kaitset; vaenlane leidis need üles ja siis algas armutu kohtumõistmine. Vana rahvas

ise seletas, et koerakoonlased oma terava haisutundmisega põgenejate jäljed üles leiavad.

Kuimetsa koobaste sarnasteks pelgupaikadeks peame ka Nissi kihelkonna Soosalu salaurkaid arvama. Soo seest mäe kingust leidub kaks salaurgast, paekivist neljakandiliseks müüritud, 3 jalga laiad, üle 2 sülla sügavad; nende sisseminekut varjavad sarapuu-pöösad (Jung, Muinasaja teadus III, lhk. 103). Seesuguste pelgupaikade hulka langevad niisama Mihkli kihelkonna Oidremaia Panga mäe koopad ja maa-alused urgasteed Juuda augud (Jung, Muinasaja teadus III, lk. 190).

Ajaloolisi teateid Kuimetsa koobaste sarnasest varjupaigast annab niinimetatud „papp Ivani“ ajaraamat 1268. aasta kohta. See kirjutab: „Kui nad selle peale (Narva poolt) Kolõvani maale tulnud, lahkusid nad salkadeks, läksid kolme teed mööda edasi ja viisid sõja suurele hulgale maarahvale. Seal jõudsid nad ühe ligipääsmata koopa juure, kuhu palju tshuudlasi (= eestlasi) pelgu läinud; neid oli võimata sealt välja ajada, ehk küll 3 päeva koopa juures seisti. Selle peale laskis sõjariistade tegija vett nende peale, mispeale tshuudlased ise välja tormasid; väljas tapeti nad ära. Mis seal varandust leiti, selle andsid novgorodlased oma vürstile Dmitrile. Sealt läksid nad Rakovori ja kui nad Kegola jõe ääres seisis, nägid nad eneste ees Saksa sõjaväe hulga“ j. n. e. (Mittheilungen aus der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands IV, lk. 217).

Sõda tuleb selle kirjelduse järele üle Narva jõe Virumaale. Narva ja Rakvere vahel peaks siis see eestlaste varjupaik, koobas olema. Kegola tähendab Kehalat Küti vallas, kus sakslastega kokku puuduti. Kahjuks ei anna ajaraamat meile ligemat näpunäidet, kust Virumaa pelgupaika tuleks otsida. Iseäralikku suurt koobast meie päevil Virumaal enam ei tunta. Ehk oli varjupaik kunstlikult kuhugi märke tehtud ja on nüüd aja jooksul ammu juba umbe vajunud?

17. aastasaja lõpul ja 18. algusel said laiemad ringkonnad teateid Ahja Taevaskoda koobaste ja salateede kohta. Kelch kirjutab Taevaskoja leiust järgmist:

„Umbes sel ajal leiti Võnnu kihelkonnas, 6 penikoormat Tartust maa alt imelik maja metsast kõvast, kõrgest tugevaid puud täis kasvanud liivamäest, just nagu kivist väljaraiutud ning kaevatud, ja nimelt sedaviisi: sisseminek jooksva vee ääres on nii väike, et mees vaevalt võib sisse ronida; selle peale tuleb kitsas käik, 3 küür-

nart lai ja kaks korda nii pikk; selle peale tuleb tuba kojana, umbes 2½ sülda pikk ja 2 sülda lai, kust kaks kitsast teed edasi läheb, niisama laiad kui eelmised. Tee läheb otse edasi tuppa, mis 3 sülda lai ja niisama pikk, mispeale 12 niisugust tuba tuleb; ühes neist on ilus purtskaev ja leivaahi. Teine tee viib teise ruumi, kus 6 tuba olemas, ka üks allikas ja kõrvaline koht. Kõik need toad on loodusest valged ja nagu kummis, 5 küünart kõrged; muidu on seal täiesti pime, nii et vaadates tuld tarvita-takse. Aasta 20 eest on sealt ligidalt maja 3 toaga ja 3 kambriga leitud, kõik maa alt. Seda nimetavad talupo-jad vanaks, nüüd leitud aga vastseks Taevaskojaks. Arva-takse, et need kojad Vene tsaar Ivan Vassiljevitchi ajal on ehitatud“ (Continuation, lk. 312—313).

Ahja Taevaskoda andis 18. aastasajal mõnele kirja-nikule põhjust kirjutamiseks. Weber kirjeldab lugu nii, kui oleks tähendatud koht mõni hea aasta hiljemini Peeter Suure valitsuse lõpu ajal uuesti leitud, kohta „Vasna Teyva kotta“ nimetades, ilma ta asupaika kindlamalt ära määramata (Verändertes Russland, lk. 167). Weber oletab veel, et Ivan Hirmsa ajal Taevaskojas ennast keegi suurtsugu pere varjul hoidnud ja koda kivisütega kütnud. Weber toetas ennast vist Kelchi teadete peale, viimast ometi nimetamata. Tõendused puuduvad, et Taevaskoda alles Ivan Hirmsa ajal tehtud. Küll võis sel ajal keegi suuremat sugu pere-kondki ennast seal varjata, aga Taevaskoja kaevasid eest-lased vist palju varemini juba enestele sõjaaegseks kaitse-kohaks. Küsitav ka, kas suurtsugu perekond Taevaskoda sel ajal kivisütega küttis. Kust sai ta sel ajal kivisüsi? Ole-tan, et Põhjasõja algusel „saksad“ Taevaskojast alles tea-teid said, ta üles leidsid, kohalikud elanikud ta olemasolu alati tundsid ja hädaajal sealt varju otsisid. Hueck tun-neb Võnnu kihelkonnas veel Kidijärve koobast (Verhand-lungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft I, 1, 64).

Pabst arwab, et Kidijärve koobas tingimata sealt 9 versta eemal olevat Ahja Taevaskoda tähendab (Inland 1857, nr. 44). Kidijärves leiame aga jõe kaldast tõesti mitu koo-bast, kui ka vähemaid Taevaskojast. Ahja Taevaskoda võime igapidi meie maal kõige kunstlikumaks maa-aluseks ehituseks arvata.

1843 leiti Emajõe äärest Aruküllast liiva kaevamisel tähtis labirint. V. Ernits kirjutab selle kohta: „Aruküla maa-alused käigud on Tartu lähedal, versta 2 Tallinna maanteed mööda välja minna, kõrgel liivasel sookaldal. Sissemineku-avaused (neid oli aasta 8 eest 2—3) on um-

bes 1—1½ sülla sügavusel kalda veere all. Need on nii madalad, et roomates peab sisse minema; edaspidi võib juba käpukili asuda, mõnes kohas koguni püsti käia. Käigud ise võtavad eneste alla arvatavasti pool vakamaad ehk rohkem; maa all pimedas küünla valgusel liikudes pole võimalik vahesid täpipealt hinnata... Koopa lagi on mõnikord üle pea kõrgel, mõnes kohas on see sisse langenud, iseäranis labirindi veere pool. Labirint näibki varemini palju laiem olnud olevat.

Kas labirindil mingisuguseid muinasjäänuseid, konta, tuleasemeid jne. leitud, ei tea. Igatahes on need varemini ära viidud, kui neid oli. Et labirindis määratumul hulgal võõraid on käinud, sellest kõneleb hulk kirjutusi liivasammaste külgedel, harilikult noaga kõvasse liivasse lõigatud.“

Varsti pärast Aruküla labirindi leidu käis professor Kruse seda järele uurimas, koobastest ometi iseäralikka mälestusemärka muistsest ajast leidmata. Kruse avaldas seletuse labirindi kohta, seda lihtsalt liiva-aukudeks nimetades (Inland 1844, nr. 41). Kruse väite ekslikkus paistis varsti igäühele silma: missugune põhjus sundis liivakaevajaid kaldasse pikki käikusid kaevama, kuna nad ometi suurest lahtisest august tarviduseks küllalt liiva oleksid saanud?

Aruküla labirindi küsimuse seletuseks astus Kreutzwald prof. Kruse vastu välja. Kreutzwaldi meie ajal vähe tuntud kirjutus kuulub järgmiselt:

„Ennemuiste tehti mitmes kohas maa-aluseid urkaid (paku-urkaid), kus lapsed, raugad ja naisterahvad elasid, kuna mehed vaenlaste vastu sõtta läksid. Niisuguseid paku-urkaid kaevati kõige enam liivamägedesse, jõgede ja järvede ligidale, millega nad salatühenduses seisisid. Mõnikord olid niisugused maa-alused urkad ka mere ligidal, kus allikaid olemas. Jõgede ligidale tehti maa-aluseid urkaid kahe põhjuse pärast. Jõed andsid urgastes asujatele tarvilikku vett ja kaevamise ajal mõnusat abi; välja-kaevatud liiv viidi kottidega jõkke ehk järve, kuhu ta kohe puistati ehk kus teda parvega tükk maad edasi viidi ja siis vette visati. Seda ettevaatust tarvitati, et kaevamise jälgi ja põgenejate varjupaika vaenlase eest varjata. Urkaid kaevati rahuajal. Kõik töölekõlbajad, isegi lapsed ja raugad, aitasid jõudu mööda kaasa. Nii olla mõne korra kogukonnad üheskoos seesuguste urgaste kallal tööd teinud. Ka pandi töö ajal vahid välja, et vaenlaste salakuulajad töötegijaid ei näeks. Peale salatee vee juure pandi

kõik sissekäigud hoolsalt kinni, ligidal olevad majad põletati ära, et mingisugune märk vaenlastele peidu-urgast ei avaldaks. Keegi ei tohtinud maa all tuld teha; käsust üle astujaid karistati surmaga.

Hiljemini ei jaksanud maa-alused urkad enam varju pakkuda, teab rahvajutt edasi jutustada, sest et vaenlased koerakoonlasi kaasa töid, kes põgenejad varju-urgastest üles otsisid.“ (Inland 1844, nr. 44.)

Kreutzwaldi seletusega võib ühineda. Ainult paar märkust olgu ta kohta tehtud. Väga mitmel pool puudusid pelgupaikade valmistamiseks mäed ja künkad; seal pidid metsa ehk soosaarele tehtud urkad varjupaika andma. Küsitavaks jääb, kas elanikud sõja ajal ise oma elumajad ära põletasid. Tühjaks jäetud eluruumid võisid niisama vähe omanikkude varjupaika avaldada kui nende ahervarred. Vist ainult harukorral veeti koobastest välja-kaevatud liiv parvega tükk maad jõe ehk järve mööda edasi. Pelgupaigad pidid elanikkudele igal pool seal appi astuma, kus maalinnad puudusid ehk kus maalinnu ei arvatud vägeva vaenlase vastu küllalt kaitset pakkuvat.

Sarnane muistne pelgupaik kui Aruküla labirint oli ka Nõtskme koobas Räpina kihelkonnas Võhandu jõe ääres. Rahvas räägib selle koopa kohta, et Räpina elanikud selle sõja kartuse pärast kaevanud ja sõja algusel ise sinna pelgupaika läinud, paremat varandust tühtlasi kaasa võttes. Nüüd täidab suure vee ajal vesi tüht osa koobast; ainult suveajal on ta kuiv. Rahvas jutustab koopa kohta veel, et kui elanikud sõja lõpul koopast lahkunud, vanapagan oma naisega sinna asunud. Naine kudunud koopas tihti kangast. Rahvas arvab praegu veel telgi koopas leiduvat.

Koopaid, maa-aluseid tubasid teab rahvasuu Võnnus Lääniste linnamäeski olevat, kuhu jõest sissekäik minevat. Sissekäigud olla kinni vajunud; keegi ei teada praegu enam nende kohta. Kurista mägedes teatakse suured koopad olevat, kus inimesed endid niisama sõja ajal peidus hoidnud.

Saaremaa Kudemaa Ohtja järvest jooksev jõgi tungib korraga keerutades pöördes maa alla, jookseb versta 1½ maa all edasi ja jõuab 4 versta edasi voolates merde. Selle jõe ligidal on üks koobas (Oesel, lk. 33—34). Luce kirjutab, et sest koopast rahvajutu järele muiste üks Saksa perekond Eesti mässu ajal peidupaika otsinud. Ta on seks suur küll, ütleb Luce, ehk teda küll õieti ei saadud läbi katsuda, sest et kevadine lumevesi liiva koopasse

ajab, nii et ainult käpakili roomates ühe seina ääre pääsis (Mittheilungen aus der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, V, lk. 457—458). Kui ka Saksa perekond korra sealt pelgupaika otsis, tarvitasid seda koobast sagedamini sõdade ajal eestlased, kuna ta suu viimaks mittetarvitamise tagajärjel ikka enam ära ummistas ja tema sisse pääsemise peaaegu võimataks tegi.

Küsitavaks jääb, kas Kuusalu kuulust Turje keldrit pelgupaikade hulka võib lugeda; olgu siis oletades, et muiste koopa suu ümber ringi paks mets kasvanud. Kõrge tahukivi-sarnase kalju kaldasse tungib Tsitri mõisa ligidal järskude seintega org; oru põhjas niriseb allikas. Sealt allika juurest kalju seest leidubki Turje kelder, umbes 3 sülda lai, 13 jalga kõrge ja paar sülda pikk. Koopa laest niriseb mäest vett alla, niisama koopa seintesse tekkinud pragudest. Seda koobast ei ole inimesed teinud, seda tuleb looduse tööks pidada. Allika vesi on kalju-pragudesse tunginud, kliima oma jagu kaasa mõjunud, kalju küljest tükk tüki järele pudenenud ja aja jooksul koobas tekkinud.

Turje kelder tuletab elavalt Karksi Mäkiste põrgut meele, kus loodus liivakivisse koopa sünnitanud. Koobas on järsu mäe kaldal, umbes 3 sülda kõrge, alt 4—5 sülda lai, käib pealt püstköögi moodi kokku. Koopas vuliseb väike allikas. Nagu arvata, on see allikas mäekivi kliima mõjul aegamööda hävitanud, enesele ikka rohkem ruumi tehes. Teadmataks jääb, kas koobas muiste sõja ajal naistele ning lastele pelgupaika võis anda, sest et ta liig kergelt vaenlastele silma puutus.

Tiskre rannas, üsna mere ääres kõrges kaldas näidatakse röövlikoobast; avaus viib üsna veepinnalt koopasse ja natuke kaugemal teine jälle koopast välja. Rahvajutu järele asunud seal vanasti mereröövlid, kes paatidega koopasse sisse sõitnud. Võimalik, et ses koopas mõne korra röövlid tõesti asusid. Sõja ajal otsisid sealt igitahes varju rahulikud elanikud, niisama ka Viimsi koopast, Viimsi neemel lossi varemete lähedal, tükk maad merest eemal kõva liiva sees kahe väljakäiguga. Tiskre koopa röövlite loo on parun Budberg Saksa keeles laialt tuttavaks teinud.

Ka Ontikas on kõrges merekaldas „röövlikoobas“, mille suu juure ainult kõiega ennast kalda ülevalt äärelt alla lastes pääseb (Stavenhagen, Album Estländischer Ansichten, Ontika, lk. 7). Sedagi „röövlikoobast“ tuleb pelgupaigaks arvata. Ehk ajas siit sõjavägi eestlased 1268 välja.

Nimetada tuleb veel Mereküla ja Udria vahel kõrges merekaldas „röövlikoobast“. Ka muistne varjupaik.

Lätimaalt leitakse veel rohkem suuri koopaid kui eestlaste kodumaalt. Tuttavamad neist on Kuradi koobas Salatsis, vanade liivlaste ohvrikoobas ka Salatsis, Häädemeeste (Gutmannshöhle) Kremonis, Kuradi koobas Lindi mõisas, Peetri koobas Segevoldis (Hueck, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft I, I, lk. 64); peale selle veel: Ergmäe koopad ja Dondangeni Davidi koobas (Kruse, Inland 1844, nr. 41). Kas need tõesti ohvrikoopad just olnud, nagu Saksa uurijad oletavad, jääb küsitavaks.

Kodumaa piiri ligidal Setu pool on kuulsad Petseri koopad ja maa-alused käigud, vanade allikate järele 1473 üles leitud. Koopa sissekäigu kohal säranud sel ajal kirjutus „Богомъ зданная пещера“. Koobaste juure asutati hiljemini klooster (M. Толстой, Святыни Пскова, lk. 100).

Soome rahvajutud tunnevad mõndagi maa-alust teed; mõned neist langevad niisama võimatusevalda kui meil. Näituseks räägib rahvasuu, salatee käinud Käkisalme linnast Vuokse alt läbi. Vanemates linnades öeldakse enamasti igal pool maa-aluseid teesid olevat. Turus peaks neid mitu olema; üks viinud Maarja ehk Rantämäe kirikust Aura jõe alt Turu kirikusse, kloostrisse ehk lossigi. Viiburis öeldakse neid niisama mitu olevat. Salo ümberkaudsed vanad mõisad võivad enamasti kõik maa-aluste teedega uhkustada, aga mujalgi palju kirikuid (Dr. A. M. Tallgren, Kotiseutu 1910, nr. 5).

Järeleuurimine ei ole ometi Soomes tänini ühegi tõsise maa-aluse tee olemasolemist jaksanud tõeks tunnistada. Dr. A. M. Tallgren ütleb, et neid jälgi, mida Turus ja Viiburis arvatud leitud olevat, ennemini vanade keldrite ja võlvide jäänusteks võib arvata. Omal ajal leidusid nad maa pealt, aga hävitusepäevil peitis neid prügi ja nad muutusid aegamööda maa-alusteks. Nimetatud uurija oletab ometi, et mitu niisugust keldrit ja võlvi isekeskis võisid ühenduses seista ja maa-aluse peidupaiga ja käigu sünnitada. Edasi tähendab Dr. Tallgren: „Ei ole sugugi võimata, et see meil oma alguse tõejasjale on põhjendanud ja et lühikesi maa-aluseid teesid on välja läinud uue usu ja valitsuse toepaigust nende väljapoole, et neid häda korral tarvitada. Rahvajutud kilomeetrite pikkustest salateedest selle vastu on kahtlemata luulekujutuse toode.“

Meie maa kulturatoojad tulid Saksamaalt ja töid sealt maa-aluste teede aate ja rahvajutud nende kohta kaasa. Saksamaal ja ülepea Kesk-Euroopas arvati keskajal mägedele ehitatud vahvate losside üheks tingimata tarviduseks maa-alune tee, kust sel puhul, kui vaenlane lossi ümber piiras, kas salaja ehk äkilise väljatungimisega häda korral ära võis pääseda. Tee algas lossivalli seestpoolt ja viis lossivalli taha kuhugi kõrvalisesse kohta lühikese maa peale välja. Daanimaal tehti veel 16. aastasajal niisuguseid maa-aluseid teesid. Saksamaa eeskujul tekkis neid meilgi mõnesse lossi ja linna, aga meie maapind lubas ainult lühikesi teesid ehitada; verstapikkusid kujutab ainult luule ette.

Veneinaalgi ehitati vanasti linnadesse salateesid. Moskva Kremlist teatatakse, et selle alt sarnased teed välja läinud; ka Kiievist, Novgorodist ja Pihkvast ulatanud teed lühikese maa peale kuhugi välja. Isegi kaugel Permi kubermangus kõneldakse maa-alustest teedest.

Parisi öeldakse maa-alused teed risti-rästi ruutudesse jagavat. Vanasti leidisid linna kohalt paemurrud. Kiva murti sihtide kaupa maast välja. Linna laienemisel kaeti kivisse raiutud sihid pealt kinni ja linna alla tekkisid maa-alused teed, mis nüüd solgikanaliteks moondatud.

Ülepea ei tohi me maa-aluseid teesid sakslastegi leiduseks pidada. Neid teesid tundsid ju vanad roomlased, kui nad neid ka vähem linnast põgenemiseks tarvitasid. Rooma ümbrus on õieti maa all teesid täis raiutud, kõige rohkem Appia maantee ääres. Pehmesse kivisse raiuti kerge vaevaga maa alla teed ja ristteed ja nende veere väiksed koopad, kuhu ju esimesed kristlased oma surnuid hakkasid matma. Surnute jaoks on otse maa-alused linnad tekkinud, kus teed, ääres hauakoopad, sagedasti verstade kauguseni ulatavad. Niisuguste maa-aluste katakombide teede üleüldist pikkust Rooma ümbruses loetakse umbes 1000 versta peale.

Vähem pikki katakombide käikusid tuntakse Neapolis, Sürakuusas, Maltas, Küreenes, Aleksandrias, Hispaanias. Isegi Egiptuses Lüübia mägedes leiduvad pehmetest kaljustest niisugused teed, mis „kuningate haudadele“ viivad. Katakombidesse matmine jäi mõne aastasaja pärast järele ja katakombid ise unustuserüppe, kuni nad 1578 uuesti üles leiti ja nad sest saadik vaatamisevääriliseks aineks said.

Maa-alused teed ulatavad koguni Palestiinasse. Kuna roomlased maa-aluseid teesid surnutelinna jaoks kaevasid,

valmistati neid Palestiinas, nagu meilgi, päästeteedeks. Jeruusalemma templimäest leidsid uurijad hiljuti mõne sarnase salatee, kust kaudu templimäel viibijad ümberpiiravate vaenlaste käest häda puhul ära võisid pääseda (Jõulu Album 1911, lk. 27—28). Templimäe maa-aluseid teesid peame muidugi juutide kätetöödeks arvama, kuid viimsed väljakaevamised Palestiinas näitavad, et Kaanaani vana rahvas enne Iisraeli lapsi ju sarnaseid päästeabinõusid tarvitas. Geserist leidis Macalister alles mõne aasta eest suure kaljudesse raiutud tunneli. Tunnel oli 66,75 meetrit pikk ja suuremalt jaolt 7 meetrit kõrge ja peaaegu 4 meetrit lai. Tee viis linnast allika juure välja. Macalisteri arvamise järele pidid sajad käed aastatekaupa selle tunneli kivisseraiumisel tööd tegema, muidugi mitte, et iga päev seda mööda allikale pääseda, vaid sõja ajal, ja tarbekorral allikalt edasi põgeneda. (Thomsen, Palästina und seine Cultur, lk. 25.) Palestiinas tunti seega juba umbes 2000 aastat enne Kristust maa-aluseid teesid ja pealegi valmistati niisuguseid, mille tegemise peale meil aastat 3000 hiljeminiigi veel mõeldagi ei võidud, kui ka rahvasuu rääkigu, nagu oleks Paide ja Mündi vahel päevikivisse tunnel raiutud. (Lõpp.)

Kirjandusline ülevaade.

Отечество. Пути и достижения национальных литературъ Россіи. Национальный вопросъ. Подъ редакціей: проф. И. А. Бодуэнъ де Куртэнъ, проф. Н. А. Гредескула, Б. А. Гуревича, кн. П. Д. Долгорукова, проф. В. Н. Сперанскаго. Томъ I. Петроградъ. Книгоиздательство бывш. М. В. Попова. 104+481 лhk. Hind 3 r. 75 kop.

Rahvuseküsimus, mis tänini paljudes riikides rohkesti põnevust on sünnitanud, on oma arenemises tähtsasse ajajärku jõudnud. Praegune suur ja tõsine aeg oma hiigla-ülesannetega, mille täitmise ta kõigile peale paneb, oma äraarvamata ohvritega, mis ta iseenesest mõistetavatena nõuab, selle vägeva, põhjani tungiva lainetamisega, mida ta inimeste hingedes sünnitab, ei või siin mõjuvat tõuget andmata jätta. Rahvaste eluõigusest lugupidamine kasvab enese kui ka teiste juures, uued rahvad, kes iseene tundmisele tõusnud, ilmuvad näitelavale. Nii jääb rahvuseküsimus üheks neist küsimustest, mille lahendamiseiga ligemas tulevikus palju tegemist saab olema.

Vene kirjandus, kus palju rahvaid, suurema või vähema ajaloolise minevikuga kui ka alles iseteadvusetuse-unes rahulikult uinujaid, kõrvuti

ja segamini elamas, on rahvuseküsimus loomulikult iseäranis tähtsaks küsimuseks. See äratundmine on praegu jälle elavaks saanud. Vähemalt on uuesti korraks tundmus liikumas, et siin palju on olemas, mis tungivalt selgitamist ja korraldamist nõuab. Sellest tundmusest on ka suurema koguteose „Отечество“ väljaandmise mõte välja kasvanud, mille I anne hiljuti ilmus. Toimetus, kelle liikmeks mitmed tuntud Vene teadlased ja avalikud tegelased, on omale ülesandeks seadnud rahvuseküsimuse selgitamise ja rahvaste teineteisest arusaamise edendamise sihis kõige esiti „Vene seltskonna laialisi ringisid nende äraarvamata kultuuriliste väärtustega tutvustada, mis Vene riigi rahvaste põlise töö läbi kokku on kantud“. Selleks tahetakse Vene riigi tähtsamate rahvaste kirjanduste arenemisest lühikeste ja populaarsete kirjelduste kaudu pilti anda, ühes aga ka Vene riigi rahvaste lignemise politikalist ideaali põhjalikult selgitada.

Koguteose I anne langeb sisuliselt kahte osasse: 1) ühiskondlik-politikalised kirjatööd ja 2) kirjandusloolised ülevaated ühes kirjandusliste näidetega. Terve töö juhtmõtteks on pandud prof. J. Baudouin de Courtenay sõna: „Nagu ühe inimese peas, niisama võiksid ka igal maal mitu keelt rahulikult ja sõbralikult kõrvuti elada ja teineteise vastu täielikult sallivad olla.“ Mis võiks küll selle lihtsa, aga ilusa ja sügava mõtte vastu ütelda? Ja ometi on ilma pikema järelemõtlemisetagi selge, et meie veel õieti kaugel oleme seisukorrast, kus see mõte üleüldiseks, isenesest mõistetavaks tõeks on saanud, usutunnistuseks, millest üksikutes maades juhtnõorisid võetakse ja saadakse rahvuseküsimuse korraldamiseks. Ka kõne all olev koguteos tõendab seda.

Esimeses kirjatöös „Россия — творимая нация“ (Venemaa — loodava rahvusena) esineb Boris Gurevitsh mõttega, et praegu peab loodama Vene kultuuri ideaal, mis peab saama pallaadiumiks kõigile Vene riigi rahvastele, neid kokku koguma Vene rahva ümber iseäraliseks kultuuriliseks mikrokosmoseks. Üleüldine ühine Vene kultuuri ilm kujutab enesega nagu suurt päiksesüsteemi, kus päikse — Vene kultuuri — ümber üksikud rahvuslikud kultuurid nagu tähed keerlevad, küll iseseisvad, aga ometi ühise tsentrumi poole hoides, temalt valgust ja varju vastu võttes. Missugune osa ja kui palju iseseisvust üksikutel kultuuridel peab olema, jääb tumedaks. Märkused Väike-Vene ja Valge-Vene keelte edenemise ja mõju soovitatavuse kohta näitavad aga selgesti, et üksikute keelte osa ja tähenduse piirajateks on ühise Vene kultuuri ideaali teostamise nõuded ja iseäranis see seisukoht, mis Vene keelel peab olema, kui elaval ühendusevahendil Vene riigi rahvaste vahel, mis kümneid kultuurisid nagu helleniseerides traditsioonisid ja ajajärgusid ühendab. Kirjanik räägib piltlikus kõneviisis, tumedates prohvetlikkudes lausetes, teatavas mõttes nagu ekstaasis. Sellepärast jääb uduseks ja selgusetaks, mida ta õieti mõtleb ja tahab. Üksikute, igale rahvale nagu täielise rahvuseline iseolemise õigust mõõndavate sõnade peale vaatamata jääb kogumõjuna tunne, et rahvuseline iseolemise mõiste õige relatiivne on.

mida ühise ideaali seisukohast laiemalt või kitsamalt tuleb piirata. Sellepärast on see kirjutus ärevust sünnitanud ja protestisid välja kutsunud. Peab tunnistama, et see täiesti õnnetu mõte on olnud niisugust segast luulekujutust tõsise, kaine ettevõtte etteotsa nagu üleüldiseks sissejuhatauseks ja põhjasmõtete ja sihtide äratähendajaks seada. Selle läbi on tervele teosele nagu iseäraline märk külge pandud, mis eemaletõukavalt mõjub.

Teises kirjatöös, akad. V. Behterevi „Русский национализм и славянство“ (Vene rahvuslus ja slaavlus) räägitakse otsekohesemat ja selgemat keelt. Rahvad, kes kultuuriliselt teatavale astmele jõudnud ja kellel oma ajalugu on, ei või mitte maa pealt ära kaduda ega hävineda, niikaua kui üks rahvas veel olemas on kui mingi üksus teatava territooriumi peal. Sellepärast on luhtaminemisele määratud kõik üksikute rahvaste ajalooliselt kujunenud kultuurilämmatamise-püüdmised, mille kohta näitusi küllalt võib leida. Selle tõe unustamine viib lahutusele ja sellega ühes terve riikliku organismuse nõrgendamisele. Sest riikides, kus palju mitmest tõust rahvaid oma ajalooliselt saanud erikultuuridega elamas, oleneb riikliku organismuse vastupidavus üksikute riigikodanike rühmade teineteise poole hoidmisest. See juurdub aga ainult vastastikusel lugupidamises ja õiguste maksvakstunnistamises, kõikide vaimlise edenemise vabaduses, ühiskultuurilistes ülesannetes ja ühistes poliitikalistes ning majanduselistes huvides. Sellelt seisukohalt arvustab akad. Behterev Vene riigi senist rahvuslist politikat, iseäranis slaavlaste kohta, ja soovib, et tulevikus ennast vigade eest peaks hoitama. Kõik, kes tahavad Vene riiki kõlbliselt ja poliitikaliseks tugeva maana näha, peavad nõudma, et kõigil rahvastel temas hea ja armas oleks elada, nagu oma kodus. Siis on kõik kuni viimase rahvaliidmeni valmis oma jõu kohaselt igaüks oma kodukollet kaitsma ja ükski ei mõtlegi kõrvalekaldumise peale. — Niisuguseid mõtteid umbes esitab lugupeetud teadusemees oma lühikeses kirjatöös selgesti ja kindlasti formuleeritud, nagu vastukaaluks B. Gurevitshi udustele tundmusteavaldustele. Hea muljega ühes, mida kirjutus järele jätab, käib ometi tunne, et tööd rohkem meelevalduselise deklaratsioonina tuleb hinnata kui rahvuseküsimesse sügavamalt tungiva selgitusena.

Professor J. Baudouin de Courtenay otsib vastust küsimuse peale „Kas on Venemaa mitmesuguste rahvaste rahuline kooselamine võimalik“ (Возможно ли мирное сожительство разныхъ народностей России?). Kirjatöö sissejuhatus on õige iseäraline. Tuntud teadusemees jutustab selles, et ta alamal osa oma kõnest avaldab, mis ta 1905. a. sügisel „autonomistide kongressil“ pidanud, ajal, kus kõiksugu kongressid ja ühisused „nagu seemned maa seest välja kasvasid, põhjuskirju ja programmisid kokku seati, paljutootavaid resolutsioonid pidulikult välja kuulutati, mis üleüldisel vastutusetunde puudusel mitte millekski ei kohustanud ja peaaegu juba järgmisel päeval põhjalikult ära unustati“. Kõne järele tõusnud ägedad läbirääkimised, misama ka pärastised elunähtused teinud

aga autorile kibedalt selgeks, et ta oma vanaduse peale vaatamata ometi liiga lapselik ja kergeusklik olnud, kui ta „ahelatest end lahti kiskunud orjadele“ inimeseõigustest, inimlikust väärtusest, rahvuste õigusest ja rahulikust kooselamisest rääkinud. „Las' kahejalgsed purelevad ja hävitavad teineteist vastastikku, sina hoi a ennast kõrvale ja püüa enesest seltskondlikku ühistunnet juurtega välja kiskuda.“ Sellele otsusele on karm elu elatanud teadusemehe viinud. Oma kõnet ei avalda ta mitte selles usus, et sellel mingit tähendust oleks, vaid ainult kui „lapselikkude eksimiste ja täidesaatmata unistuste alandliku ajaloolise tunnistuse“. Peab ütleva, et sissejuhatust lugedes võõrastusetundest mitte lahti ei saa. Võib ju kõigest sellest aru saada, võib ka tõsise vabaduse armastaja kurbade kogemuste kirjeldust kaastundmusega lugeda — kuid siinkohal ei oleks nende tarvis mitte õige paik. Kõnes olevast teosest peaksid tulevikuperspektiivid, mis elu i d u eneses kannavad, julgust ja jõudu annavad, nagu päiksekiired vastu särama — ja nüüd: täieline resignatsioon, mis meeletlikku lootusetusesse kaob. Tahtmata tõuseb küsimus: mistarvis siis veel kõik harutamine ja targutamine, kui seisukord nii tume on? Mistarvis on siis ka praegune ettevõtte käima pandud ja miks võtab auline teadusemees ise sellest veel osa? Tõsise sisemise vabaduse puudus suurte hulkade juures ei tohi ju veel mitte tuleviku eesmärkide ülesseadmist ja teede äratähendamist tühiseks ja lootusetu mängimiseks teha! Teiselt poolt näeme aga ka sellest kurvatoonilisest minevikupildist, et rahvuseküsimumise korraldamise raskused mitte ainult välistes oludes ei peitu, vaid ka sügaval rahvaste ja inimeste hingeelus.

Sisuliselt on kirjutus katkendiline, pakub aga siiski aja- ja oludekohaselt huvitavaid mõtteid ning äratusi. Temas püütakse abinõud ära tähendada, mis ühelt poolt käesoleval ajal rahvaste-, töu-, usu- ja seisusevahelist vaenu aitaksid nõrgendada ja teiselt poolt seda kaugemas tulevikus kuni miinimumini, võimalikult kuni nullini alandada. Ligema eesmärgi kättesaamiseks on otsekohe tarvis mitmesuguseid üleriiklikka uuendusi teoks teha usulise ja rahvuslise elu aladel. Kaduma peab muu seas ühe maa elanikkude jaotamine pärismaalasteks ja juuretulisteks. Mitte „Venemaa venelastele“, „Poolamaa poolakatele“, „Leedumaa leedulastele“, vaid „Venemaa kõigile, kes temas elavad, Poolamaa kõigile, kes temas elavad“, jne. Kõik keeled olgu põhjusemõttelikult ja seaduslikult täiesti üheõiguslised, nagu kõigil riigi rahvastel ühesugused õigused on, ainult ökonoomialistel põhjustel olgu Suur-Vene keelele üleüldise keele osa, mis üksikuid riigi jagusid omavahel ühendab.

Kaugema tuleviku kohta mõjumise sihis tähendab prof. B. de C. juhtmõtted ära, mille järele tulevates põlvdes uut üleüldisinimlikku ja üleüldisrahvuslikku ilmavaadet võiks ja tuleks edendada ja kinnitada. Juhtmõtted käivad usuõpetuse, ajaloo, kirjanduse ja keelte õpetamise ja õppimise kohta, niisama iseäranis laste hingesse õiguse- ja sallivuseidude istutamise kohta. Autor ei ole mitte lapselik küllalt uskuma, et võitlus inimeste vahel kord

täiesti ära kaob, kuid rahvaste rahulik kooselamine saaks soovitatud uuenduste läbi pikkamööda võimalikuks.

Viimane artikkel on prof. N. A. Grödeskuli sulest ja kannab pealkirja: „Россия и ея народы“ (Venemaa ja tema rahvad). See on kõige pikem ja kõige põhjalikum koguteoses avaldatud töödest. Teadusemehe asjalikkusega, aga ka sooja isamaalsusega ja sügava õiglusetundega käsitleb prof. Grödeskul oma ainet. Ta tähendab alguses, et Venemaa tuleviku kohta tsentraalküsimuseks on paljude rahvaste kooselamine ühises riigis. Et seda küsimust selgitada, kirjeldab autor kõige pealt üleüldse riigi tekkimise ja kujunemise käiku. Riigi elussekutsujaks on enesekaitsemise ja sõjalised otstarbed. Sellega ühenduses käib ühelt poolt väline julgeolek, mida riik kodanikkudele pakub, teiselt poolt aga kohused ja ohvrid, mida ta nõuab. Kuna viimased kodanikkudele teatavas mõttes halbtusteks saavad, avaldab riik aegamööda ikka rohkem ka jaatavaid külgi. Et riik välispidi tugev oleks, peab seespool rahu valitsema. Selle juhtmõtte järele käies püüab riik õiguseolusid kodanikkude vahel korraldada ja loovat tegevust võimaldada ning edendada. Nii saab riigist õiguseline asutus. Edasi korraldab, juhib ja toetab riik kodanikkude kultuuritööd ja muutub nõnda kultuuriliseks võimuks. Kultuuriliste ülesannete piirkond laieneb ja täieneb alata ja kodanikud tunnevad ikka rohkem ära, et riik nende elulisi huvisid kaitseb ja kindlustab. Riik saab neile kalliks, kõige ülemaks ühiseluliseks väärtuseks, mille nemad ise on loonud oma suurte jõupingutuste ja suurte ohvrite läbi ja mida nad valmis on oma elu kaalule pannes hädaohu korral kaitsma. Niisugune riik on oma kodanikkudele *i s a m a a k s*, millega neid mitte õiglusetu hirmu ega kareda kohuse tunne ei ühenda, vaid leekiv, mehine, tegudes ilmuv armastus. Edasi seisab riigi oluga ühenduses suurenemise-, kasvamisestung. Abinõuks on maade ja rahvaste äravõitmine ja allaheitmine. Selles pörkab riik teiste rahvustega kokku, saab rahvuste riigiks. Üksik rahvas, kelle liikmeid rahvuseline iseteadvus omavahel ühendab, paneb kui kollektiivne isik riigile niisamasugused nõudmised ette, nagu üksik isik. Siit kasvab välja põnev vahekord võitjate ja võidetute vahel. Riigi enese kasu nõuab, et kõik allaheidetud rahvad riigi sõpradeks muutuksid ja riik kõigile rahvastele, kes temas elavad, sõna tõsisel mõttes *i s a m a a k s* oleks. Nii tõuseb viimaks *s u u r r i i k*, mitte ainult territooriumi poolest, vaid suur oma ülesannete poolest, mida ta täidab, ja edenemisevõimuste poolest, mida ta kõigile oma kodanikkudele annab, igaühele tema rahvusliku ja usulise omapärasuse ja kõigile ühtlasi üleüldises inimsuses. Selleks, et Venemaa selles mõttes suurriigiks saaks, on prof. Grödeskuli arvates kõik andmed olemas. Eeltingimiseks on rahvaste küsimuse õige korraldamine, sest Venemaal on üle 100 rahvuse elamas. Rahvuslikule iseteadvusele ärganud rahvused on seni näidanud, et nemad oma saatust Vene riigiga ühendavad. Nad igatsevad täielise rahvuselise edenemise vabaduse järele, kuid suure Vene riigi piirides ja kaitse all. Seda on nad avaldanud suurtel katsumiseaegadel — 1905. aastal ja

praeguse sõja ajal. Nad seisavad praegu Vene riigi eest, ei mitte hirmu, vaid südametunnistuse pärast. Nende kõikide lootus on see, et nemad oma rahvuslikka paleusi ühenduses vaba Vene rahvaga kätte saavad. Selle lootuse kinnitajaks on äratundmine, et Vene rahvas mitte ei tunne põlgtust teisest tõust ja rahvusest inimese vastu. Selles Vene rahva hinges peitub sallivuses põhjenevadki prof. Grödeskuli mõtte järele kõige sügavamad rahvuseküsimumuse õige korraldamise alused. Vene riigi hool peab olema kõigile temas elavatele rahvastele isamaaks olla. Seda nõuab temalt tema kui suurriigi tulevik. Selle ideaali seab autor lugejatele kujukalt silmade ette.

Prof. Grödeskul harutab küsimust rahulikult, selgelt, kohati aga ka õige luulelikka ja südamlikka, aatelistest ilmavaatest väljavoolavaid tundmusteavaldusi ja pilti leides. Kui ka kirjatöös tuleviku kujunemise äratähendamisel elanikkude hingeeluliste tegurite peale rohkem püütakse rajada, kui kainemal ärakaalumisel võimalik näib olevat, siiski ei või tunnistamata jätta, et kirjutus rahvuseküsimumuse selgitamiseks Venemaal rohkesti andmeid pakub ja teatavaid tõdesid, mida siin kui seal sagedasti ainult tumedalt aimatakse, nagu käega katsutavateks teeb. Niisugused harutused võivad rahvuseküsimumuse korraldamise sihis palju kasulikku tööd teha.

Koguteose teises osas järgnevad kirjanduseloolised ülevaated ühes kirjanduseliste näidetega — Soome, Eesti, Läti, Leedu, Väike-Vene, Juudi, Poola ja Grusiini kirjandusest. Iga ülevaade äratub omast kohast huvitust niihästi sisu kui kuju poolest.

Soome kirjanduse ülevaade avaldab sisemist soojust ja teatavat hoogu, püüab muu seas iseäranis ühendavaid niitisi Soome ja Vene kirjanduse vahel ideede ja kuju poolest ära tähendada, muutub selle juures koguni Soome kirjanduse apoloogiaks venevaenulikkuses süüdlislaste vastu.

Läti ülevaade on õige lühike ja vähe kahvatu, rõhutab iseäranis Vene hariduse mõju uuema Läti rahva rahvuslise ärkamise ja edenemise loo kohta, ei anna aga lätlaste vaimlistest püüetest ja kirjandusest mitte küllalt ainekohast ja rahuldavat pilti. Järgmine anne peab puuduvat osa täiendama.

Leedu kirjanduselooline ülevaade tuleb järgmises andes, praegu leiame aga kirjutuse „Leedu kirjanduse sotsiaalsühholoogialistest eeltingimistest“ — paatolise kirjelduse Leedu rahva omapärase ilma kauaaegse uinumise põhjustest, rahva kannatustest, iseäranis Poola võimu ja mõju all, oma hinge, oma rahvuslise „mina“ alalhoidmisest kõige raskemates majanduselistes ja vaimlistes oludes — kuni uue ärkamiseni.

Väike-Vene ehk Ukraini kirjanduseloost jutustatakse esiteks kainelt ja objektiivselt Väike-Vene kirjanduse tõusmisest (XV aastasajal) kuni XVIII aastasaja lõpuni. Teises artiklis esitatakse elavuse ja soojusega uuemat kirjandust. Viimane kirjutus iseloomustab pinda, kus Väike-Vene uuem kirjandus on võrsunud ja kasvanud, seab iseäranis kirjanduses avalikuks saanud kandvaid ja juhtivaid ideesid silmade ette, püüab isikuid

õiglaselt mõõta ja hinnata, aegadest ja oludest aru saades. Kirjeldus, mida huvitusega peab lugema, näitab selgesti raskusi, millega Väike-Vene kirjandusel ja kirjanikkudel on võidelda olnud, annab aga ka heledat tunnistust kõikumata usust nende ideede võidu sisse, mille kandjaks rahvuse elujõud on.

Õige pikalt ja põhjalikult antakse aru Juudi kirjandusest. Esimeses, osavalt ja sisemise jõuga kirjutatud artiklis räägitakse Vana-Heebrea keelsest kirjandusest, mis uemal ajal (1785—1915) ilmunud. Juhtivate ideede ja tähtsamate voolude karakteristikad on õige selged ja kujukad. Paljudele on uudiseks, nagu autor õieti tähendab, et Vana-Heebrea keeles, mida surnud keelte hulka arvati ja mida alles viimasel ajal on hakatud elavate keelte hulka tagasi tooma, teda vähehaaval kõnes tarvitama hakates, peale vana vaimuliku määratu suur ilmalik kirjandus on loodud, mis palju tähelepanemise-väärilisi, osalt ka teistesse keeltesse tõlgitud, algupäralisi töösid ja rikkalikku kogu maailmakirjanduse paremate palade tõlkeid sisaldab. — Järgnevast kirjutusest selgub, et ka harilikus Juudi rahvakeeles („jargonis“) suur kirjandus on olemas. Ilmub, et ka see keel, „milles ei ole ei seadusi ega loogikat ja mis kõikide keelte ning keelemurrete Baabeli segadust esitab, millega Juudi rahvas oma põlisel rändamisel on kokku puutunud“, keel, mis võõraste juures kui alaväärtusline ainult halvakspaneva naeratuse välja kutsub, ometi tähelepanemise-väärilise kirjanduse loomiseks kohane on olnud. Selgub, et keele arenematus ja puudulikkus iseenesest veel mitte takistuseks ei ole seal, kus anne ennast avaldada tahab. Ja andeid on leidunud Juudi rahvas, anderikkaid kirjanikke, kes enestes elavaid kõrgeid mõtteid ja ideesid oma rahvale selles keeles edasi andsid, mis temale arusaadav oli, selle juures seda keelt loova jõuga tõstes ja edendades. Tundub, et siit meilgi võidaks õppida, meil, kus tungi, võimalikult arusaamatalt kirjutada ja selleks isegi keelt moonutada, sagedasti suure voorusena üles upitatakse. — Kolmandas artiklis jutustatakse sellest Juudi kirjandusest, mis need juudid, kes ainult Vene keeles oma mõtteid kõige paremini saavad avaldada, Vene keeles on kirjutanud. Ka see, keele poolest Vene, sisuliselt aga täiesti Juudi kirjandus, on nähtavasti õige tähelepanemise-väärt.

Kui ka kirjutustes avalikuks saava tendentsiga, võimalikult seda näidata ja rõhutada, mis olemas on, rehkendada ja selle juures ilmutavat põlevat armastust oma rahva vastu, mis ehk mõndagi suurendatult näitab, arvesse võtta, peab ometigi järelutama, et Juudi rahva uuem kirjandus elavat tõendust annab sellest suurest vaimujõust, mis selles, nii kaua ilma ühise isamaata, põlises kultuurirahvas peidus on.

Ka Poola kirjanduse käekäiku kujutatakse kolmes kirjatöös: „Iseisva Poolamaa kirjandusest“, „Poola kirjandus 19. aastasajal“ ja „Messianism Poola luules“. Kõigis kolmes kirjeldatakse ja valgustatakse Poola kirjanduselugu õige huvitavalt. Olud, mis kirjanduse saamiseks ja kujunemiseks mõjuvad olnud, ideed ja voolud -- kõik see astub ise-

teadvalt ja kindlusega meie ette. Tundub, et tegemist on kultuurirahvaga, kes mitte ainult oma õigust kultuuri peale ei dokumenteeri, vaid ise ka üleüldisele kultuurile omalt poolt lisa annab, sest uuem Poola kirjandus on juba osa maailmakirjandusest. Tähelepanemise-väärt on ka, kuidas kirjanikud ja nende tööd ligidalt on seotud oma rahva rahvuselise elamisega ja olemisega: rahva saatus ja kannatused, igatsused ja lootused kannavad kirjanikka, annavad neile mõtteid ja aateid, vaimule jõudu ja tiibu. Selles mõttes on iseäranis huvitav, et rahva õnnetu saatus muu seas ka messianismuseidee elusse kutsub, mille järele mitmeks osaks kistud Poola rahvas selleks peab olema, kes vabadust toob iseenesele ja teistele.

Grusiini kirjandusest räägitakse ainult vanemast ajast kuni 18. aastasaja lõpuni — kainelt ja kuivapoolselt, üksikuid andmeid üles lugedes. Kirjeldusest selgub tema läheduse peale vaatamata, et Grusiini rahvas vanade kultuurirahvaste hulka käib, kelle kirjandus juba 15-aastasajase eale peale võib tagasi vaadata. Hommikumaa rahvaste, iseäranis Persia mõju all on Grusiini keeles varakult peale vaimuliku ka ilmalik ilukirjandus tekkinud, mis juba 11. ja 12. aastasajal, iseäranis kuulsa kuninganna Tamara ajal, kõrgele järjele tõusis. Grusiini rahvuselise geeniusa avaldused tolleaegses kirjanduses on tänapäevani kõige paremate hulka jäänud sel alal.

Igale kirjanduseloolisele ülevaatele järgnevad näitused, iseäranis ilukirjandusest. Peab ütleva, et näidete osa kõige nõrgem osa on tervest koguteosest. Tundub, et on võetud peaaesjalikult seda, mis saadaval oli, ilma et oleks välja mindud kõigekülgset pilti kirjandusest enesest anda. Selle juures on muidugi püütud iseloomulikumaid vaimuavaldusi silmas pidada, kuid loomulikult ei võidud midagi täielikku pakkuda. Võimise piirajateks olid väike ruum, loomulikult raske väljavalimine suure hulga seast, maitsete mitmekesisus, tõlkimise võimalused ja raskused jne. Sellest siis ka tuleb, et näidete kogumõju mitte rahuldav ei ole, üksikute ilusate ja iseloomuliste palade peale vaatamata.

Eesti osakonnas, mis raamatus teisel kohal seisab, leiame lektor J. Jõgeri kirjanduseloolise ülevaate ja näiteid ilukirjandusest — proosa ja luule alalt. Ülevaate ilmutab võrdlemisi õige kainet ja tagasihoidlikku iseloomu, nagu kartust ette tungida ja sellega uhkustada, mis olemas. Vanema kirjanduse lugu on täielikumalt refereeritud, uuemast on kergemini üle mindud. Ümberpööratud ajalugu oleks soovitamam olnud. Ka oleks hea meelega rohkem pinna karakteriseerimist näinud, nende ühiskondlik-politikaliste ja kultuuriliste olude ligemat kirjeldust, milles meie kirjandus, iseäranis uue, on kasvanud, niisama ka kirjanduses avalikuks saanud mõtete ja ideede äratähendamist: meie võime oma rahvuselise arenemise käigus mitu ajajärku konstateerida, millel igapäev oma nägu, vähemalt oma näo-ilme on, niisama oma viisid ja teed rahva püüete, soovide ja lootuste avaldamiseks — ka kirjanduses. Seda oleks tahtnud selgemate joontega, täielikumalt kujutatult näha. Võimalik, et kitsad

piirid, mis üleskutses kirjanduslikule ülevaatele olid seatud, siin tähtsalt kaasa on mõjunud. Kõige peale vaatamata, mida oleks soovinud, võib ometi ütelda, et ülevaates kaunis ümmargune kujutus Eesti kirjandusest antakse.

Kirjanduslised näited on võetud Ed. Wilde, A. H. Tammsaare, Juhan Liivi ja A. Kitzbergi töödest. On püütud meie parematelt kirjannikkudest seda võtta, mis kirjanikka ja meie omapärasel elu võrdlemisi kõige kohasemalt võiksid iseloomustada, misjuures ka tööde suurust ja tõlkimisevõimalust on silmas peetud. Väljavaliku üle võib vaielda, asjata on aga katse siit iseäralist mittekirjanduselist tendentsi otsida. Laulude tõlked põhjenevad juhtumise peal ja suudavad vähem rahuldada. Tõlgete keel näikse korralikust tööst tunnistavat. Selge on, et meie oma tõlkijatele mitte nõudmisi ei või ette panna, mida ainult hästi Vene keelt oskajad tõsised kirjanikud võiksid täita.

Eesti osakond on meie hulgas teravat arvustust ja kibedat hukkamõistmist leidnud. Ei või ju mitte salata, et ta mõne teise kõrval võrdlemisi alandlik paistab olevat. Millest see aga tuleb? Kas on põhjused ainult individuaalsed, nagu seda kergesti arvatakse, s. o. ainult nende juures, kes seekord korraldamises tegevad olnud? Vaevalt küll. Asjale ligemale astudes leiame, et põhjused sügavamal on, seal, kus selle nähtuse juured seisavad, et meil tänini üleüldse võrdlemisi vähe õnne on olnud välispidise repräsenteerimisega: meie arenemise astmes, iseäranis rahvusliku elu poolest, ja meie seisukohas teiste kultuurirahvaste hulgas.

Kogutöö „Отечество“ I ande kohta võib lõpulikult kokku võttes, puuduste peale vaatamata, tunnistada, et meil tegemist on huvitava ja sümpaatliku ettevõttega. Meie puutume siin mitmesuguste maailmadega kokku, võime pilku sinna heita, kus elu küll teistsugune, kuid mõneski asjas ometi meie omaga suguluses on. Midagi armast, äratavat ja julgustavat voolab ühiste joonte leidmisel hingesse. Edasi näeme ka jälle uuesti, missugune keeruline küsimus rahvuseküsimus õieti on ja kui raske tema tegelik lahendamine ning korraldamine on: ei ole mitte ikka tegemist ainult valitseva ja allaheidetud rahva vahel, vaid piirimaades on ka mitme rahva rahvuslikud huvid ja püüded teineteisest läbi põimitud: Soome-Rootsi, Eesti-Läti-Saksa, Poola-Leedu-Juudi jne. Selge on, et seisukord mitte järsku ei saa igapähele meelepäraseks muutuda, sest et siin nii palju reaalse elu ja hingelisi tegurid teineteise vastu seismas on. On veel palju tarvis selgitamisetööd teha, et muutus sünniks suurte hulkade mõtteviisis, tõsise sallivuse mõte kõigi rahvaste juures läbi tungiks ja valitsema hakkaks, millega ühes pikkamööda vaherkord rahvaste vahel välja kujuneks, kus igapähe loomulikud õigused kaitsmist ja nõudmised rahuldamist leiaksid. Kui üht teetasandajat selles sihis võib „Отечество“ I annet tervitada ja lugemiseks soovitada.

J. Köpp.

Eesti Kirjanduse Seltsi liikmete nekroloogid.

Tõnis Sander †.

Tõnis Sander sündis 30. jaanuaril 1887. a. Viljandimaal Kabala vallas Villuvere külas Aukame talus. Käis kohalikus külakoolis ja hiljemini Suure-Jaani kihelkonnakoolis, mille lõpetamise järele ta 1901. a.

Põltsamaa Aleksandri kooli astus ja selle kursuse 1905. a. lõpetas. Võistluseksamil pääsis ta Vilna junkrukooli, pidi sealt aga poliitikalistel põhjustel lahkuma, mispeale ta vabatahtlikuna väeteenistusesse astus ja kaks aastat (1907—1909) Suvalki 19. küttipolgus teenis, kuni ta tagavara-väeliseks vabastati. Siis läks ta Tallinna ja astus 1910. a. „Päevalehe“ toimetuse liikmeks, kuhu ta neljaks aastaks jäi. „Päevalehe“ pereheit-

misel 1914. a. jaanuaril oli T. Sander lahkujate hulgas, sai aga pea kutse „Postimehe“ toimetusesse, kus ta kuni sõja tulekuni viibis. Siit sõitis ta Krasnojarski polguga sõjaväljale, kus ta augustikuul 1914. a. Ida-Preisimaal lahingus — nagu ta kaasvõitleja teade kõneleb — kaduma on läinud.

T. Sander oli kirjanik ja luuletaja, kelle anne parajas arenemisehoos oli. Ta üksikud ajalehtedes laiali pillatud laulud, jutukesed, vested ja arvustused on eemalolijatele sellest lootuserikkast noorest vaevalt ümargusemat kuju lubanud kasvatada. Alles viimasel ajal, kus Tallinnas lähem kirjandusline ringkond kujunes, milles üksteist tööle ja tegevusele ergutati, hakkas T. Sander oma luuleande kallal tõsisemalt tööle ja sai usku oma võimiste sisse, millest ta laulud „Voog I-es“ ilusat tunnistust annavad. Viimasel ajal täiendas ta ennast Prantsuse keeles, luges Prantsuse kirjannikka ja luuletajaid, mis ta maitset, stiili ja kujutunnet rohkesti haris. Käsitlirjas on tal rohke tagavara uuemaid luuletusi ja jutukesi järele jäänud, mis ta „Voog II“ jaoks kirjutanud ja mis senisega võrreldes suurt edu näitavad. Kirjandusetoodete hindamisel avaldas ta asjatundmist ja maitset (oli Eestimaa Rahvahariduse-seltsi Kirjanduseosakonna auhinnamõistja liige) ja kui ta ka arvustajana palju avalikult üles ei astunud, leidsid tema märkused lähemas ringkonnas suurt lugupidamist.

T. Sanderi õnnetu kaotamise läbi on Eesti kirjandus ühe algupärase isikulise luuleande poolest vaesem. Iseäranis valusalt tunneb aga seda kaotust Tallinna kirjanikkude ja kirjandusesõprade ringkond, kes harjunud oli teda töördõmsana, ülemeelsena ja tundelise enese keskel nägema, seltsimehena ja kaasvõitlejana ühise eesmärgi poole. Ta armastas oma kodumaad luuletaja tundelise hingega, selle tõsise südamlikkusega, millele väline komme ja paatos üleliligseks jäävad. Oma viimasel kirjas (Varssavist, 1. aug. 1914) kirjutas ta nende ridade kirjutajale, et ta parema meelega kuskil Otepää kinkudel langeks, kui kuskil tundmata maal.

Hugo Raudsepp.

Toimetusele saadetud kirjandus.

Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi 1915. aasta aruanne. Seltsi eelarve 1916. aasta peale. 96 lhk.

Narva Kooliseltsi 1915. a. aruanne. 8 lhk.

Lehtse Laenu- ja Hoiu-ühisuse „Toetaja“ 1915. aasta aruanne. Tallinnas 1916, V. Ehrenpreis'i trükk. 14 lhk.

Ölendused.

Kuulun küll ka kuukirja toimekonna hulka, aga enam trükikulude alal; nii juhtus Marta Reichenbachi lahke arvustus „Külajuttude“ kohta mulle alles trükkitult näole ja pean nüüd ölendama, et lugu „Sauna Antsu hobusest“ (nagu väljaandes ka tähendatud) õieti mitte minu teopulga peale ei käi. Ei mäleta enam, palju seal oma, palju võõrast — vist on vahakord seesama, mis Jannseni „Püssipapa“ juttudel võõra keelsetega. — Ehk toovad „Külajuttude“ järgmised anded lookesi, mis aku võivad siluda ja arvustaja lahketest sõnadest mõne seisma jätta.

A. Kitzberg.

*

„Eesti Kirjanduse“ s. a. 7. nr. 1, 240. leheküljel, on Liivimaa omaaegse kubernerini nimi eksikombel „Uexkülli von Guldenslabbe“ trükitud, peab aga olema: Uexkülli von Gyldenbandt.

Vastutav toimetaja ja väljaandja J. W. Weski.

Дозволено военною цензурою.

„Postimehe“ trükk, Tartus.